

İCRA VE İLETİŞİM MERKEZLİ YAPISAL KALIPLAŞMALARINI İŞLEVLERİ AÇISINDAN YAZILI KÜLTÜR ORTAMI ÂŞIK DESTANLARI İLE İNGİLİZ SOKAK BALADLARI*

Dr. Özkul ÇOBANOĞLU

Bildirimizin konusu, Türk kültür tarihinde Millî Edebiyat geleneğinin Ozan-Baksı döneminden beri varlığını bildiğimiz ve elimize geçen ilk örneklerini Divan-ı Lügat it Türk'te gördüğümüz Âşık tarzı destanların yazılı kültür ortamında üretilenleri ile Avrupa kültür tarihinde ilk örnekleri Attila'nun Hunlarından sonra ortaya çıkan ballad geleneğinin uzantısı olan İngiliz Ballad geleneği içinde 16. yüzyıldan itibaren örneklerini gördüğümüz Sokak balladları arasında icra veya iletişime dayalı olarak meydana gelen yapısal kalıplaşmaları işlevleri bakımından iki temel (Würzbach 1990; Çobanoğlu 1996) çalışmadan hareket etmek suretiyle mukayese etmektir.

Oncelikle mukayese zeminimizi daha anlamlı kılabilmek için Âşık tarzı yazılı kültür ortamı destan geleneği ile İngiliz Sokak ballad geleneği kavramlarını tanımlayıp kısaca tanıtmamız faydalı olacaktır.

Âşık tarzı destanlar sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarında üretilip tüketilmişlerdir. (Çobanoğlu 1996). Âşık tarzı mahsullerin sözlü kültür ortamında üretilip tüketilmesinden kast edilen, âşıkların dinleyicileri ile yüzyüze ve gerek kendi ve gerekse enstrümanlarının sesine dayalı olarak iletişim kurup icrada bulunduğu ortamdır. Yazılı ve Elektronik kültür ortamlarında ise âşıkların ses veya sözlerini yazma/basma ve elektronik tekniklerin yardımıyla mekana bağlanması (Ong 1993: 49) sonucu dinleyici

veya okuyucu ile yüzyüze değil dolaylı olarak kurulan iletişimin hakim olduğu ortamdır.

Konumuzu teşkil eden Âşık tarzı şiir geleneğini destanlarını "Büyük bir çoğunluğu 11 ve 8 heceli koşma, çok az bir kısmı mani ve pek nadir olarak da divani şeklindeki örneklerine rastlanan, 5 veya 7 dörtlükten aşağı olmamak şartıyla 130 hatta 150 kıta hacmindeki örnekleri mevcut olan, konu sınırlanması olmaksızın Âşık tarafından destan yapmaya değer bulunan bir vak'ayı, bir cismi, veya kavramı hikâye ederek anlatan sözlü kültür ortamında, Âşığın ele aldığı konuyu anlatım tutumuna bağlı olarak geleneksel Âşık havaları eşliğinde icra ettiği nazım türü" (Çobanoğlu 1996: 3) olarak tanımlıyoruz.

Tür ve şekil özellikleri itibariyle Âşık tarzı şiir geleneğinden daha eski olan destanlar, Âşık tarzı'nın ortaya çıkıp şekillendiği 16. yüzyıldan günümüze 19. yüzyıla kadar sözlü kültür ortamında, 19. yüzyıldan günümüze kadar yazılı kültür ortamında ve 20. yüzyıl ortalarından günümüze kadar da elektronik kültür ortamında üretilip tüketilmişlerdir. Âşık tarzı destanlar günümüzde üç kültür ortamında da üretilip tüketilmektedir.

Bu çalışmada ele alınacak olan Âşık tarzı yazılı kültür ortamı destanları matbaanın ilkemizde kullanılmasının yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilk defa hangi yılda ve kimin tarafından başlatıldığı bilinmemekle beraber Âşık tarzı destanların taş baskısı (litografya) denilen teknikle tek yaprak kağıtların bir yüzüne basılmak suretiyle çoğaltılarak dağıtılması olgusu ortaya çıkmıştır.

Âşıkların, sözlü kültür ortamında dinleyicileriyle kapalı veya açık mekânlarda yer

* Çanakkale 18 Mart Üniversitesi tarafından 30 Mayıs - 1 Haziran 1997 tarihlerinde düzenlenen "III. Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu"nda tebliğ edilmiştir.

alan icraları esnasında yüzyüze kurdukları iletişimin yerine bir kağıda yazılmak ve halkın kalabalık olduğu yerlerde eğilimli olarak yüksek sesle okunmak suretiyle dikkatini çekip destanlarını aşağı yukarı her dönemde iki günlük gazete fiyatı gibi hatırı sayılır bir fiyata ve ortalama olarak 1000 ilâ 3000 gibi 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında pek çok günlük gazete için hayal kabul edilebilecek bir tirajda satıldıkları bilinmektedir. (Çobanoğlu 1996: 205).

Devri ve icracıları için rahatlıkla iyi sayılabilecek bir gelir getiren yazılı kültür ortamı destancı aşıklığı bir yandan sözlü kültür ortamı aşıklığını diğer nedenlerin yanı sıra olumsuz etkilerken öte yandan da yıllardır aşık kahvelerine müdavim olmakla neredeyse cemaat hüviyetine sahip meraklı gruplarının (Çobanoğlu 1992) oluşturduğu homojen dinleyici kitlesi veya gelenek çevresinden geniş halk kitlelerinin dikkatini çekecek sansasyonel bir haber değeri olan konuyu veya olayı destanlaştırarak sokakta kitle özelliği gösteren dinleyici ve okuyucuya satmakta değişen dinleyici veya okuyucu özelliği kaçınılmaz olarak aşık tarzı destanlar açısından işlevsellikleri nedeniyle önemli olan yapısal değişimlere ve yine bunların işlevsellikleri nedeniyle kalıplaşmalarına yol açmıştır; pek çoğu İngiliz sokak balladları ile ortak olan bu kalıplaşmalara geçmeden önce İngiliz Sokak Ballad geleneği hakkında da kısaca bilgi verecek olursak:

İngiliz sokak balad geleneği, en eski örnekleri 14. yüzyıla kadar giden (Hodgart 1962:72) "minstrel" adı verilen profesyonel halk şairleri tarafından sözlü kültür ortamında üretilen ve büyük bir çoğunluğu zamanla anonimleşen sözlü kültür ortamı balad geleğinden çıkmıştır. Ballad geleneği belli bir fikri veya olayı manzum olarak ve müzik eşliğinde tahkiye etme esası üzerine bina edilmiştir (Wilgus 1986: 7). İngiliz sokak balad geleneği matbaanın İngiltere'de yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte bir başka ifadeyle yazılı veya basılı kültür ortamının oluşmasıyla, 16. yüzyıl ortalarında ortaya çıkar. Özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında çok yaygınlaşan İngiliz sokak balladları bir şehir (Bold 1979: 13) geleneğidir. Tek yaprak bir kâğıtın bir yüzüne basılan balladlar da tıpkı destanları satan destancılar gibi "balladmonger" tabir edilen ballad yazıp bastı-

ranlarca, insanların kalabalık olduğu herhangi bir köşe başında yüksekçe bir yere çıkarak yahut başka bir açık veya kapalı mekanda dikkat çekmeğe müsait bir pozisyon olarak, eğilimli okunmak suretiyle gelip geçenin dikkatini çekmeğe ve etrafına toplananları etkileyip, satın almaya ikna etmek suretiyle satılıyorlardı. (Würzbach 1990: 13).

İngiliz sokak balladları da yazılı kültür ortamı aşık tarzı destanları da neredeyse her zaman ve her yerde tarihçilerin dikkat etmeğe değer bulmadığı günlük yaşantısı içinde sıradan insan yığınlarının sosyal değerlerini aksettiren ve bu özellikleriyle de sosyal tarihin kayıtlarıdır. Her iki gelenek de edebiyat sosyolojisi açısından üretildikleri toplumların orta ve daha aşağı sosyo-ekonomik dilimlerine hitap etmişlerdir.

Söz konusu destanları okuyarak halkın dikkatini toplamak suretiyle destanları satmaya yönelik işlevler nedeniyle yapısal değişimler ortaya çıkmış ve bunlar işlevsellikleri nedeniyle kalıplaşmışlardır. Aynı yapısal kalıplaşmalar yine aynı nedenlerle İngiliz sokak balad geleneğinde de ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda her iki geleneğin benzer şartlarını ve benzer şartlarda gördükleri işleve işaret etmek suretiyle işlevleri ve onlara binaen gerçekleşen yapısal kalıplaşmalar kısaca şu şekilde örneklendirilip, özetlenebilir.

Her iki gelenekte de tamamen bir pazar-yeri ve pazaryerinde mamulünü satma mantığı ve stratejisi esastır. Pazaryeri mantığı ve stratejisi ile kaatedilen etrafı toplanan veya gelip geçmekte olan insanların dikkatini çekerek malın reklamını yapmak ve onları ikna ederek malın satışını gerçekleştirmektedir.

Bu noktada her iki geleneğin de diğer halkbilimi ürünleri gibi esas itibarıyla iletişimi dolayısıyla icrayı temel aldığı görülür. Bu icra bağlamında adeta tiyatro gibi oynanıştan başka bir şey değildir. Bu nedenle her iki gelenek de daha sözlü kültür ortamında teşekkül ederken yapı itibarıyla adeta biri diğerinin içine konulmuş iki dikdörtgene benzer bir yapı gösteren iki tip iletişim boyutuna sahiptir. Birinci tip iletişim boyutunda destanı veya balladı meydana getiren kişi sanatçı kimliğiyle destan veya balladın açış kısmında dinleyiciye veya dış dünyaya seslenir.

Buna örnek olarak sözlü kültür ortamı destanlarının icra bağlamında yer alanların

hüviyetlerini gösteren "Gaziler, Erenler, Ağalar, Beyler, Dil-i aşına" gibi hitaplar yazılı kültür ortamı destanlarında kitle özelliği gösteren dinleyiciye yönelik olarak herkese karşı kullanılabilir olan "kardeşler, vatandaşlar, arkadaş" gibi hitaplar sıkça kullanılırken, ayrıca dinleyiciler ve dolayısıyla potansiyel müşteriler arasında yer alan kadınlara yönelik olarak da "anneler" hitabının ortaya çıktığını görmekteyiz. Hitapların en önemli işlevi hiç şüphesiz etrafında toplanan dinleyicilerle destan veya ballad satıcısı arasında kurulacak olan diyalogdur. Dahası hitaplarla ve "gel, dur, dinle" gibi yönlendirmelerle çevreden gelip geçenin durdurulup, destancının yanına veya yakınına gitmeğe çağrıldığı görürüz. Böylece hitaplarla bir yandan destanı dinlemeğe hazırlanan dinleyici diğer yandan da destanın mesajını kabule yönlendirilir. Şu örnekte olduğu gibi:

Durun vatandaşlar durup dinleyin

Böyle bir hakikat beyan edeyim

Emir Allah'ındır plan feleğin

Destanımın başını söyleyin .

(Koç 1964)

İngiliz sokak balladlarından buna benzer bir örnek olarak şu hitap ve yönlendirmeyi verebiliriz:

Give eare unto my story true

you gracaless men on earth,

Which Any way, in secret, seeke

your neighbour's timelesse death.

(Würzbach 1990: 60).

"Gel benim anlattığım gerçek olan hikayemi dinle, kulağını bana ver ey yeryüzünün muhteşem adamı sen elbette aniden ölüveren komşunun ölüm nedenindeki sırları öğrenmek istersin"

Bu kısımdan sonra ikinci iletişim boyutuyla destan veya balladın konusunu teşkil eden olay, olayın kahramanları ağzıyla giriş gelişme ve sonuç kısımlarından müteşekkil olarak anlatılır. (Çobanoğlu 1996: 237-250).

Destan veya balladın sonunda tekrar birinci tip iletişim boyutuna dönülerek dinleyicilerden destanı almaları şu şekillerde istenilir:

Âşık Dursun kalem aldı oturdu
Yaza yaza bu destanı bitirdi
Herkes birer tane alıp götürdü
Okuyup dinleyip bakın yazıma
(Koç 1964)

Şâir Celâl söyler çok yerler gezdim
Çok ölümler gördüm böyle görmedim
Destanı yazarken ben de ağladım
Alın Destanımı ağlayın anneler
(Kılıç 1964).

Yeter Âşık Recep bu kadar yeter
Bu acıklı haberim her yere gider
Yirmibeş kuruşla insan mı batar
Alın destanımı siz de komşular
(Eren 1961)

Âşık Halil der ki artık yeter mi?
Eline alanlar bu nasihata atar mı?
İnsan hiç 25 kuruşla batar mı?
Din kardeşilerime yadigarım olsun
(Tosun 1958)

Bu acı cinayet Lâdik'te oldu
Zalım anne evlat katili oldu
Âşık Bilâl de destanın son buldu
Siz de bu destandan alın kardeşler
(Güvener 1960).

Bu yapının işlevselliği nedeniyle İngiliz sokak balladlarında da aynı şekilde yer aldığını görmekteyiz:

Then, honest wives and maides,
and widdowes of each sort
Might live in peace and rest,
and silence keep her court:
Nor would I have a scold
one penny here bestow;
But, honest men and wives,
buy these before you goe."
(Würzbach 1990: 64).

"Fakat dürüst beyler ve hanımefendiler lütfen ayrılmadan önce bu baladlardan alınz."

Bu anlayış ve stratejiden hareketle şekillenen yazılı kültür ortamı destan ve balladlarının yapıları sözlü kültür ortamında üretilenlerden yapısal olarak şu farklılıklarla karşımıza çıkar.

Öncelikle, İngiliz sokak baladlarında olduğu gibi (Wurzbach 1990) sözlü kültür ortamında ya hiç olmayan veya çok kısa olan destan adları, yazılı kültür ortamı destanlarında dinleyicinin dikkatini çekerek onu destanın tamamını dinlemeğe sürükleyerek neticede de dinleyip etkilendiği destanı satın almaya zorlayacak satış stratejisi gereği destana konu olan olayı özetleyecek biçimde uzamış ve destanda ele alınan olayı inandırıcı kılaacak şekilde olayın geçtiği yer adı ve kişi ya da kişi adlarını belirtmeye özen gösterilmiştir. Bu tür destanlara "Varyozla Öldürülen Adanalı Sabit Beyin Destanı" (Tutgut 1957), "Yurdumuza Kotülük Yapmak İsteyen ve Asılan Canileri Nefretle Oku" (Mustafa1970), "Adana'da Metres Olarak Kullanmak İsteyen Babasını Hiç Acımadan Tabanca İle Vuran Neclâ'nın Destanı" (Duran 1970).

"A lamentable Burning of the City of Corke (in the Pronuince of Munster in İreland) by Lightning which happened the last of May 1622. After the Prodigious Battel of the Stares which fought most strangely ouer (over) and neere (near) that city, the 12. and 14. of May 1621." (Wurzbach 1990: 331),

"İrlanda'nın Munster Vilayetinde olan Zavallı Corke Şehrî'nin 12 ve 14 Mayıs 1621 Tarihinde Gökte Yıldızlar Arasında Savaş Sonucu Düşen Yıldırımlarla Yanmasının ağıt-balladı (destanı)".

"The life and death of M. Geo: Sands, who after many enormous crimes by him committed, with Iones and Gent his confederates, was executed at Tyburne on Wednesday the 6 of September 1626." (Wurzbach 1990: 331),

"Arkadaşları Iones ve Gent'le bin türlü inanılmaz suçlar işledikten sonra 6 Eylül 1626 Çarşamba günü Tyburne'de asılan M. Geo Sands'ın hayati ve ölümüne dair ballad"

"A maruellous Murther, Committed upon Body of one George Drawnefield of Brempton Two miles from Chesterfield in Darbyshire,

who (for Lucre of his wealt) was most cruelly murthered, on Whitsunday at night, by certaine bloody Villaines whereof Three are in. Darby Jayle, One of fled, and the rest bound ouer to the Asizes." (Wurzbach 1990: 332).

"Whitsunday gecesi Brempptonlu George Drawnefield'i, Darbyshire'de Chesterfield'e iki mil uzakta parasına tamah ederek hunharca öldüren ve biri kaçan üçü Darby Hapis-hanesine konulmuş gerisi de tutuklanan kanlı kaatillerin baladı."

Aynı şekilde destanda ele alınan konuyu tüyler ürpertici bir hale getirmek veya sansasyonel kılmak için son derece trajik unsurlarla mübalaga yoluna gidilmiştir. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse; "Zonguldak Vilayetine Devrek kazasının Dagdemirciler Köyünden olup, İkinci Hudut Taburunda Vatanî vazifesini yaparken Kapıkule'de Meriç Nehrine Girip Suda Boğulan Kadir Kütükçü'nün Destanı" (Temiz 1965), "Yıldızeli'nin Davalanan Köyünde İpi Alıp Ormanda kendisini Asarak İntihar Eden Nişanlılı Güldeste'nin Acıklı Destanı" (Kalem 1970), "Mersin'in Silifke Kazasından İki yavrusunu Kollarına Bağlayıp Kaynı Yüzünden Kendini Gökü Nehrine Atan Asker Ailesinin Destanı" (Koç 1964), "Bayburt'ta Açlıktan Dört Çocuğunu Uyurken Satırla Kesip Kendini Asan Kadının Destanı" (Çırakman 1962), "Yarım Ekmek İçin Balta ile Oğlunu Öldüren Zalim Baba'nın Destanı" (Akbayrak 1961), "Zonguldak'ta Bir El Kızı Yüzünden Annesi Namaza Durunca Balta İle Öldürülen Taş Olan Mustafa'nın Destanı." (Koç 1964b).

İngiliz sokak baladlarında da aynı özelliklerin olduğu görülür buna dair şu örnekler verilebilir:

"A dolefull dittye of unfortunat persons that were drowned in their drunknes in crossing over the Thames neare luy Bridge, upon sundaye night the 15 of October last 1616 set fort an example for all such prohaners of the Lord's Sabaoth daye" (Wurzbach 1990: 328),

"15 Ekim 1616'da Thames nehri üzerindeki köprüden düşerek ölen bedbaht günahkârların, Tanrı'nın tatil günü ilan ettiği mukaddes pazar günü yaptıklarının cezasını nasıl çektiklerinin ibretlik balladı."

"A fareful and terrible of Gods iuste iudgement executed upon a lewde Fellow, who usually accustomed to sweare Gods Blood:

which may be a coueat to the all world. That they blaspheme not the name of their God by Swearing." (Wurzbach 1990: 329).

"Tanrı'nın kanı üstüne yemin etmeyi alışkanlık haline getirmiş olan yeminci'nin Tanrı tarafından bütün dünyaya ibret olacak şekilde yemini üzerine cezalandırılışının balladı"

Her iki gelenek arasında bir başka yapısal benzerlik olarak basılan destan ve ballad metinlerinin toptan veya perakende olarak ikinci el diyebileceğimiz insanlar tarafından da satın alınarak başka şehirlerde satılmış olmalarıdır. Hiç şüphesiz iki gelenek arasında yapılacak olan daha detaylı ve kapsamlı çalışmalarla daha sözkonusu edilen benzerlikler ortaya konulabilir.

Sonuç olarak difüzyonist yaklaşımların karşısında yer alan "insan zihni benzer şartlar altında benzer şeyler" üretir aforizmasının işaret ettiği çok merkezli yaratmanın doğrultusunda ve ele aldığımız örneklerin diakronik olmalarına rağmen İngiliz Sokak balladları ile yazılı kültür ortamı aşık destanları arasında birkaçını örneklediğimiz işlevleri nedeniyle benzer yapısal kalıplaşmaların olduğu görülmektedir.

Bu nedenle, yazılı kültür ortamı aşık destanları ile diğer kültürlerin benzer türleri ile yapılacak mukayeseli çalışmaların icra ve iletişim merkezli tür yapılarının aydınlatılması bakımından devam ettirilmesinin ne kadar gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbayrak, Kemal. 1961. Yarım Ekmek İçin Balta ile Oglunu Öldüren Zalım Baba'nın Destanı. Samsun: Nur Matbaası.
- Bold, Alan. 1979. The Ballad. Bristol: Methuen & Co Ltd.
- Çırakman, Hüseyin. 1962. Bayburt'ta Açlıktan Dört Çocuğunu Uyurken Satırla Kesip Kendini Asan Kadının Destanı. Sivas: Esnaf Matbaası.
- Çobanoğlu, Özkul. 1992. The Relationships Between Oral Forms of Folklore and Mediated Performances in the Cult of Çakıcı Mehmet Efe. Indiana University Folklore Institute. M.A. tezi (Basılmamış).
- Çobanoğlu, Özkul. 1998. "Aşık Tarzı Şiir Ge-

leneği İçinde Destan Türü Monografisi." Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. (Basılmamış).

- Duran, Aşık Mustafa. 1970. Adana'da Metres Olarak Kullanmak İsteyen Babasını Hiç Acımadan Tabanca İle Vuran Neclî'nin Destanı. İstanbul: Öztürk Matbaası.
- Hodgart, M.J.C. 1962. The Ballads. New York: W.W. Norton Comp.
- Kalem, Hasan. 1970. Yıldızeli'nin Davlalan Köyünde İpi Alıp Ormanda kendisini Asarak İntihar Eden Nişanlı Guldeste'nin Acıklı Destanı.
- Kılıç, Celâl. 1964. Samsun Çarşamba Kazasının Mıhçak Köyünde Satırla Öldürülen Hakkı Akbaş'ın Destanı. Sivas: Esnaf matbaası.
- Koç, Dursun. 1964a. Mersin'in Silifke Kazasından İki yavrusunu Kollarına Bağlayıp Kaynı Yüzünden Kendini Gökü Nehrine Atan Aker Ailesinin Destanı. Sivas: Esnaf Matbaası.
- Koç, Dursun. 1964b. Zonguldak'ta Bir El Kızı Yüzünden Annesi Namaza Durunca Balta İle Öldürülen Taş Olan Mustafa'nın Destanı. Sivas: Esnaf Matbaası.
- Mustafa, Ürgüplü. 1970. Yurdumuza Kötülük Yapmak İsteyen ve Asılan Canileri Nefretle Oku. İstanbul: Öztürk Matbaası.
- Ong, J. Walter. 1995. Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojileşmesi. (Çev. Sema Postacıoğlu Banon) İstanbul: Metis yayınları.
- Temiz, İhsan. 1965. Zonguldak Vilayetinin Devrek kazasının Dağdemirciler Köyünden Olup, İkinci Hudut Taburunda Vatanı Vazifesini Yaparken Kapıkule'de Meriç Nehrine Girip Suda Boğulan Kadir Kutukçu'nun Destanı. Edirne: Şanver Matbaası.
- Tosun, Halil. 1958. Allah Hütalının Yollarına Gidelim. İzmir: Radyo Gazetesi Matbaası.
- Tutugut, Cemil. 1957. Adana'da Varyozla Öldürülen Sabit Bey'in Destanı" Konya: Güven Matbaası.
- Shepard, Leslie. 1973. The History of Street Literature. Newton: David & Charles.
- Wilgus, D.K. ve B. Toelken. 1966. The Ballad and the Scholars: Approaches to Ballad Study. Los Angeles: University of California.
- Wurzbach, Natascha. 1990. The Rise of the English Ballad 1550-1650. Cambridge: Cambridge University Press.